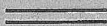

NYELVÉSZETI FÜZETEK

SZERKESZTI SIMONYI ZSIGMOND

62

CSOKONAI ÉS A NYELVÚJÍTÁS

IRTA

GESZTESI GYULA

BUDAPEST

ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA

1910

Ára egy korona.

ESOKONAI ÉS
A NYELVJUTÁS

1911
OSZTÁSI GYŰLÉS

NYELVTANÁRSÁG
NYELVTANÁRSÁG
1911

Csokonai nyelvéről már van valamelyes irodalmunk. Tudomásunk szerint a következő munkák foglalkoztak nyelvbeli készségével, szókinccsével, a nyelvújításhoz való viszonyával:

Kúnos Ignác: Csokonai nyelve. (Megjelent a Simonyi féle Tanulmányok az egyetemi magyar nyelvtani társaság köréből c. gyűjteményben. Budapest, 1881. Első kötet, harmadik füzet 257—266.)

Dóczi Lajos adózik egy nagyon szép essayjében, melyet Debrecenben 1871-ben Csokonai szobrának a leleplezésekor olvasott fel, a költő nyelvbeli geniejének. (Megjelent a Magyar Könyvtárban, 300. szám.)

Widder Salamon cikke az utolsó. (Csokonai mint nyelvújító. Megjelent Nyr. 37 : 345. V. ö. még u. o. ugyanily címen Simonyi Zsigmond 468.)

Talán ezek után sem lesz fölösleges ez az igénytelen dolgozat. Annál is inkább, mert ezzel a kérdéssel részletesen csak Widder foglalkozik, aki azonban kijelenti, hogy teljességre nem törekszik és adatai valóban már egy fél év mulva sokat vesztenek értékükből.

Minnyájan, akik valaha e nagy szellem kifejező erejének, nyelvének elemezésével — bármily tekintetben is — foglalkoztunk, nagyon megsínylettük a teljes Csokonai kiadás hiányát. Csokonainak több kiadása volt (Márton József, Dombó Márton, Schedel, Kelemföldy, Bánóczy, Horváth Cyrill, Kardos A.) Ezek közül mindmáig leghasználhatóbb nyelvészeti célra a Schedelé, melynek alapján ez a dolgozat is készült. (Cs. minden munkái. Kiadta D. Schedel Ferenc. Nemzeti Könyvtár. Pest 1844.) Az igaz, eszményi kritikai kiadás azonban ettől még mindig nagyon messzi van. Alig van nagy írónk, kinek művei körül oly nagy bizonytalanság volna. Ujságokban, folyóiratokban folyik a vita az állítólagos Csokonai versekről. Csak

így eshetett meg Dóczival az a bosszantó véletlen, hogy midőn arra idéz példát, hogy »a nyelv naiv érzéke a próza sziklájából is csermelyt buzogtat«, az intézet szót hívja tanúul ebből a versből:

Imádjuk bölcs intézetét,
Ne szálljunk véle alkura.

És íme Császár Elemér bebizonyítja, hogy a Vigasztalás c. vers, melyből e pár sor idézve van, Bacsányié s nem a mi költőnké. (I. Irdtört Közl. 1908 : 377). Főleg a nyelvész érzi meg az editio magna hiányát. Gondoljunk csak arra, hogy hogy épen a nyelvújítási adatoknál mily fontos a költemény írásának, megjelenésének száma. Nos ezt bizony sehol sem találhatjuk a nagy Debrecenire nézve. Ha jól tudjuk, a debreceni Csokonai-társaság akar egy ily kritikai kiadást létesíteni. Addig is jómagamnak kellett leginkább Schedel, azután Haraszti (Haraszti Gyula : Cs. V. M. Nemzeti Könyvtár XIV. Bp. 1880) és Ferenczi (Zoltán : Cs. Költők és írók c. gyűjteményben) életrajzi adatai alapján az egyes költemények keltét megállapítani, ami — legalább amennyire hevenyében lehetett — a legtöbbre nézve sikerült is.

Földolgoztam mindazt, ami az 1796-ban Serkentés a nemes Magyarokhoz a mostani országgyűléskor című költeménytől kezdve mindmáig mint Cs. költeménye, munkája, levele, írása megjelent. (L. Barcsa János dr. pontos összeállítását. Irod. tört. Közl. 1908 : 95—105. s azonkívül Vályi Nagy Klára : Magyar Tempe 1807. Vác. Cs. két költői levele a 107. és 109. oldalon; A magahitt kalmár Cs. ismeretlen költeménye. Budapesti Hirlap 1896. VIII. 4. — Csokonai Vitéz Mihály négy levele uo. 1909. VII. 11.)

Az, hogy Widder a Nyrben azt bizonyíttatja, hogy Cs. nyelvújító volt, csakugyan nem fölösleges. Cs.-nak ehhez a nagy szellemi mozgalomhoz való viszonyáról ellentétes vélemények vannak és voltak. Kazinczyék ép oly tévesen ítélték meg, mint azóta is annyi más. Érdekes, hogy Kazinczy maga pályája vége felé, mikor már keresi az orthologusokkal való kibékülést, Csokonait Faludival és Ányossal együtt a legmerészebb újítónak tartja, de bizonyára inkább stilsztikai és költői tekintetben. (MNy. 3 : 52). Leveleiben unos-untalan felrója különböző neveken orthologus voltát, természetesen mindig az ízlés szempontjából: »Rajta nagyon kitetszik az a fatális ízlés, a mit Mendikásságnak nevezünk. (Kaz. Lev. VIII : 381.) »Csokonai miatt gond nélkül vagyok. Babér jó szó igenis, de csak a' Konyhába és a' Rickl boltjába való. Adelung már megmondta, hogy Wörter aus der Küchel gehören nicht in Aesthetische Werke. Csokonaiból akarátja ellen is sokszor kitört a' Debreceniség és az Úr szava szerint a' Mendikánsi tónus. Ki vesz vele? én e? Nem én!« Nagy G.-hoz írt leveléből. Kaz. Lev. IV : 137, l. még uo. : 116. A babér szóról l. Cs. jegyzetét Amaryllis c. idilljéhez 141.)

Újra és újra visszatér leveleiben erre a vádjára. (u. o. IV : 61, VI : 49) Azután következik a Kölcsey hírhedt bírálata, aki már megmagyarázza a Kazinczy Debrecziner Togaten-Tonjának az orthológiájával való kapcsolatát: »A popular (köznyelvi) és a pöbelhaft (községi) közt nagy a különbség«, írja Cs.-ra vonatkoztatva, »Rec. nem akar philologiai villongásra bocsátkozni, de azt nem kell mondania, hogy Cs. a maga expressióinak ritkán tudta megengedni az újság ingerét. S ennek oka egyenesen a köznép nyelvéhez való ragaszkodás.« (l. Kölcsey össz. munkái 1886. IV : 16). Kazinczy, majd Kölcsey után még mindig akadnak írók, akik mikor kiemelik Cs.-nál a tájszavak

gazdagságát, úgy találják, hogy a nyelvújítással való szakítását is kifejtették (l. pl. Dóczy 42.). És íme Beöthy Zsolt is ezt írja: »Nyelve távol van a nyelvújítók keresett finomkodásától; új szót nem csinál, hanem a nyelv rejtettebb kincseiből gazdagítja előadását,« (Irodört.⁸ I : 149). — Ne is csodálkozzunk azon, hogy ily vélemények uralkodtak. Minden hozzájárult a helyzet zavarodásához: a környezet, a viszonyok és maga Csokonai is. Cs. az Urania kör legifjabb tagja. E kör feje, Kármán a Nemzet csinosodásában elítéli a nyelvújítást. Legjobb barátja, aki egész működésére igen nagy hatással volt, P. Horváth Ádám; maecenása gr. Festetics György a keszthelyi Minerva kör tagja, akik később éles harcban állnak Kazinczyval; a Mondolat és Verseggy támadásai, főleg pedig a Füredi Vida f. támadás (A recenszokról) után pedig az egész Dunántúl. Utóbb pedig a Kölcsey bírálatában is magának Kazinczynek a befolyását látják. Megtéveszthette a Cs. kutatókat, hogy Debrecen Grammatikájától kezdve az árkádiai pörig, mely épen a mi nagy költőnk emlékének gyulladt ki és még azon túl is az egész küzdelemben általában orthologus volt. Ehhez járult még a Kazinczyhez való viszonya. Eleinte a Debreceniek is nagyban barátkoztak vele. Kazinczy is eleinte nagyon jó véleménnyel volt Cs. felől s kedvezőbb ítéletét csak később változtatta meg. Azután irodalomtörténetíróink szerint »Cs. félig-meddig a népé is« volt (Gyulai). A népi pedig az idétt majdnem annyit jelent, hogy orthologus. A zavart még növelték a Cs. műveiben elszórtan olvasható elméleti nézetei. A legtöbb a nyelvújítás mellett szól. »Aki az új szókat nem tűrheti, mondjon le az új ideákról is.« (Dor. 228.) »Nem régen kezdik fiaid nyelved becsülni, már is sokan vannak, kiket tisztelne maga Berlin vagy Paris.« (Horváth Ádámhoz 123.) »Egy fél faragású nyelvben törnünk, rontanunk, építenünk, újítanunk kell« (stb. I. levelét Széchenyi F.-hez 879). »Kettőt szoktam én a magyar nyelv dolgában fejcsóválva nevetni. Egyiket azt, mikor valaki azt mondja, hogy ez új szó! mintha bizony nekünk meg kellene s meg lehetne azzal az egynéhány scythá szóval érni, a mit kacagányos apáink lóháton hoztak ki Európába. — Csak tudni való dolog, hogy nekünk mind a mesterségbéli dolgokban, mind a gondolkodásunkban több ideáink vannak, mint a dentumogereknek, idea pedig szóval, szó meg ideával jár: hogy ne lehetne hát, sőt hogy ne volna

szükség a szavainknak számát szaporítani.« (Tavaszi. Előbeszéd. 326.) Ime a nyelvújítás szükségességének igazolása! Egyszer megtámadja a debrecenieket, akik a maguk nyelvjárását akarták irodalmivá tenni. »Én ugyan neheztelek, mikor a szabad magyarnak szabad nyelvéből, valamely bizonyos tájék, monopoli-umot akar csinálni.« (A m. verscsinálásról 845). Megtaláljuk az orthológia igazolását, védelmét is. Többször idézik Cs.-nak azt az elvét, hogy az ideák ugyan az író tulajdonai, de a nyelv a nemzeté, mellyel önkényesen bánni nem szabad. Még határozottabban kel ki egyik versében a neologusok ellen:

»Uj magyarok lettünk; mert áziabeli szokásunk,

Régi ruhánk, nyelvünk már kudarokra került.«

(Purgomák 78) Költeményeiben egyaránt használ egymás mellett régibb s újabb ízü szavakat S az általános vélemény szerint Cs. orthologus. Az Új Szellemben a neologusok a Helikonra törtetnek, de Gyöngyösi, Révai és Csokonai az orthológia patronusai, visszautasítják őket. Mivel magyarázhatjuk ezt meg? Általában abban a korban elég gyakori az átpártolás az egyik táborból a másikba. Hozzá kell venni az írók nézeteinek fejlődését. A debreceniekre meg épen jellemző, hogy ha elvben el is itélték a nyelvújítást, azért alkottak ők is új szavakat. (vö. Diószegi, Fazekas, Földi műszavait). Akárhogy is áll a dolog, azt már előre el kell árulnunk, mint vizsgálódásunknak, ha nem is új, de legfőbb eredményét, hogy Cs. a legnemesebb értelemben vett nyelvújító. A művészi szükség viszi őt is öntudatosan a nagy mozgalom felé. Ő is fölsóhajt Kármánnal, aki a Nemzet csinosodásában sóhajtja az idomtalan fajzásokat szülő grammaticális epidemiából tisztult nyelvújítást. Mennyire analog ezzel Cs. esete. De a túlzásoktól visszariad s így kell értenünk azon kifakadását, melyben nyelvünk kudarokra kerülését panaszolja. Ez okozta az ő orthológus hírét. Ehhez járult, hogy a Barczafalvi kezdte u. n. korcsszavakat nem igen talált az olvasó műveiben, már pedig a Kazinczyék nyelvújítását ezek teszik elsősorban jellegzetessé. Beszél ő is a pajkos szófaragók annyiszor idézett idétlenjeiről. Valóban, ha találunk is nála pl. németes összetételeket, de ezek annyira elbújnak nyelve gazdag magyarosságában, hogy még a vizsgáló szem is alig veszi észre.

Azonban nyelvének tüzetesebb vizsgálata kell, hogy mindenkit meggyőzzön Cs. nyelvújító voltáról. Cs. neologus

volt, mert a nyelvújítókkal összekötetésben volt, ezek szavait átvette és főleg mert ő maga is alkotott szavakat és pedig a neológia legtöbb eddig megállapított módja szerint.

Mielőtt azonban ennek a bizonyítására rátérnénk, egy pár szót szólunk arról a nagy szellemi mozgalomról, amelyet nyelvújításnak nevezünk. Nisard szerint a nyelvújítás nem annyira mint a nyelvnek, hanem inkább, mint az ízlésnek a megújítása a fontos. Ez áll elsősorban a mienkről is, csak hogy a nyelvi mozzanat nálunk sokkal inkább előtérbe nyomul, mint bárhol másutt.

A Kazinczyék nyelvújítását, mely a magyar szellem legforradalmibb jelensége mindezeideig, nagyon sok szempontból vizsgálat alá vették már. Foglalkoztak első sorban a nyelvújításnak okával és eredetével. Megállapították a mozgalom külső okául, ami Kazinczy hivatkozásaiból nagyon kitetsző, a németországi hatást (v. ö. Riedl Fr.: Kazinczy és a német irodalom. Bp. Sz. 18:120. Csúri B.: Teleki J. gróf mint nyelvész. Nyr. 38:11¹). Belső okát igen természetesen a magyar nyelv akkori elhanyagolt állapotában találják meg. Nem lehet eléggé ismételni azokat a megható panaszokat, melyek a mi született nyelvünk kemény és dörgő voltát juttatják eszünkbe és hogy a szavak végső hangja nem igen édesgette a hallomást, amin Orczy generális mondja. Bessenyei pedig a Magyarországon nyelvünket egy nagy hegyhez hasonlítja, melynek kincseit senki sem bányássza. Kazinczy a fordításban lépten-nyomon nehézségre bukkan. A neologus táborból valóságos dicsériádákat zengenek a német nyelvnek, hogy így a mienk elmáradottságát annál érezhetőbbé tegyék. De nem mulasztják el megjegyezni, hogy a németet is az újítás emelte oly magasra. Eljárásuk igazolására hivatkoznak latin példákra. Gyakran olvassuk a horatiusi »si volet usus...«-t, idézik ezt is: »licuit semperque licebit producere nomen«; Quintilianus is gyakran

¹ Főleg Rubinyi Nyr. 32:1. Maga Cs. is: »Az a durva német nyelv mi volt a Gellert meséi előtt? vizigothus nyelv. Hát a mi nyelvünk milyen nyelv mostan? vizimogor nyelv! De ha izlés és szorgalom hozzá fog valaha járulni, mivelés által a nyelveknek paradicsoma lehet« (A m. nyelv feléledése). Különben Kaz. is. (Orth. és neo.)

szerepel az érvek közt. Kazinczy pedig egy értekezésében, mely a küzdelem hevében már a kiegyenlítés céljával fogant meg, a saját maga védelmezésére gyakran hivatkozik Gyöngyösire, Faludira (Orthologus és neologus). A nyelvre terelt figyelem aztán észrevételi az írókkal a mi nyelvünk szépségét is; csak meg kell munkálni. Cs. nem győzi eléggé hirdetni nyelvünk kifejező erejét: »Nyelvünk nem enged más nemzetének, csak meg ne vessük őtet,« (Levele Kohári Ferenchez 847) ».. holott édes hazánk minden adományaival bővelkedik a természetnek, s nyelvünkkel minden jobb terem nálunk, mint akárhol,« »Hát te Árpád nemzete! mikor fogod közönségesen érezni, hogy a te nyelved — és egyedül a te nyelved — alkalmas a görög Musak hasonlíthatatlan harmóniájára?« (Anakr. dal. 300). »Sok nemzeteknél egész századokkal is hátrább vagyunk . . , de oly fogatos eszköz van a kezünkbe, hogy, ha azzal élni kezdünk, esztendők alatt is óriási lépéseket tehetünk utánok. Ez a mi saját anyai nyelvünk: a magyar nyelv!« (Idézve Harasztnál 283. l. még A m. nyelv felél. 911).

A második kérdés, amely legtöbb vitára adott alkalmat s amely a mozgalom egész létjogosultságát érintette, a nyelvújítás s általában a nyelvhelyesség kérdése volt.¹ Kazinczy álláspontját untalan hangoztatja: »Az esztétikus írónak nem azt kell kérdeni, szólnak-e így és szólott-e így már egy más? (vagy is sem a nyelvszokást, sem a nyelvtörténetet, sem az analógiát sem az etymológiát). Ez a kérdés csak kiholt nyelvekhez való; hanem ezt: lehet-e nekem, így szólnom, hogy szólásom elegáns, energikus és józengésű legyen. Én tehát reologus vagyok s azt tartom, úgy kell.« — írja Cserei Farkasnak 1805-ben. Ebben az egy idézetben benne van Kazinczy nyelvújításának egész programja. Látjuk, hogy egyedüli és legfőbb kritériumnak az egyéni, írói ízlést tartja. Ennek a hiányosságát azonban maguk is érezték. Annál hevesebben támadja őket az ellenfél. Verseghy, mingyárt szembeállítja vele az analógiát. (l. Ny. K. 38: 299). Révai is haragszik az új szókoholók zabszarmazékaira és a régi nyelvszokást meg a köznépi nyelvet tartja irányadónak, vagyis összeegyezteti a nyelvszokást

¹ Vannak és voltak, akik a nyelvújítást, mint a nyelv természetes fejlődésén tett erőszakot elítélik. Mások viszont úgy okoskodnak, hogy a nyelv ép úgy el az egyénben, mint a hogy az egésznek is köze van hozzá s az egyénnek ép úgy vannak jogai, mint a közösségnek.

az etimológiával. (»de consuetudinibus ea est recta, quam etymologia probat.« El. Gramm. 1 : 158). A két nagy ellenfél találkozik a nyelvújítás elítélésében (l. Madarász Fl. Verseggy és a nyelvújítás Bp. Sz. 102 : 53). De a többiek is mind : Beregszászi, Sipos, Horváth E., Takács I., Zsombory, Horváth József, Vidovics, Döbrentei, Szontágh G., Kisfaludy S. a nyelvszokásra hivatkoznak, melyet Károlyi Gáspár és Szenczy Molnár A. műveiben látnak megállapítva. (l. mindezekről Váczy J.: A nyelvújító harc a fordulóponton. M. Ny. 3 : 1 és Kazinczy F. Kis F. Társ. Írók és költők 96—126). Aztán Kazinczy iskolája is enged és Teleki József gróf már a nyelv törvényeinek figyelembe vételét hangoztatja.

Csokonai a nyelvhelyesség kérdéséről sehol sem nyilatkozik, de egyes mondataiból kitűnik, hogy ebben is mintegy középütt áll. Ad a nyelv törvényeire is, (az »usus«-t a »nyelv királyá«-nak nevezi egy helyen. 328), de az ízlést sem veti sutba. A gyalogfenyő szóról azt írja, hogy »rossz és természet ellen való név« (371); a nő-ről: »a poetának az ilyen rövid, jó hangzású és régi törzsökös szón kapva kell kapni« (373). Egy helyen meg ezt olvassuk: »Egyébiránt is, valakiknek jó fülök van, és anyai nyelveknek több több harmóniát kívánnak szerezni, ne szaporítsák azt a sok E betűt! mert most is sok nyomorúlt monotoniát csinál (u. o. l. még a poetai ízlésről levelét gr. Fest.-hez 942. így beszél még kellemetes I és sipító ly betűről 815).

Tudósaink vizsgálódása kiterjedt minden jelenségre. Mi még csak két szemponttal akarjuk kiegészíteni a nagy mozgalom képét, melyek épen Cs.-nál nem látszanak tanulság nélkül valóknak. Az egyik a politikai szempont, a másik a nyelvújítás fogalmának meghatározására vonatkozik.

*

Magának a nyelvújítási harcnak indító okáról általában egy vélemény emelkedik ki, amely bizonyos hazafias célból igyekszik megmagyarázni a nagy mozgalmat. (vö. Gyulai Pál: Katona J. és Bánk Bánja: 172, Beöthy Zsolt: Széchenyi és a m. költészet. Telekit a nyelvújításhoz »a nemzet életének kockánforgása« kapcsolja l. Nyr. 38 : 70 stb.) Az idegen nyelvújításokban első sorban a purisztikus törekvések az indító okok,

de nálunk még ez is háttérbe szorul a politikai cél előtt. Amint Gyulai mondja e korban kelleténél többet adtak a külsőre és csaknem lényegesebb volt a kifejezés mint a gondolat. A külsőségek közt pedig első sorban a nyelv ügye az, amit valami konkrét, politikai fogalomnak fognak fel. A mozgalmat inkább művelődéstörténeti és politikai okok indítják meg, mint nyelvfejlődésbeliek. És mivel konkrét szükségét is kielégít, gondoljunk csak a vármegyei közigazgatási nyelv megmagyarosítására, annyira összekapcsolódik a hazafiság kérdésével, hogy ma elképzelni is bajos. Ez a hazafiság azonban kétféle volt: haladó aufklärista és maradi konzervatív. A század szellemi mozgalmának képéhez tartozik, hogy az előbbiek voltak az irodalmi arisztokraták (Kazinczy oda nyomatja művei elé Goethének mondását, melyet mindig elrészélyenülve olvasott: Werke des Geistes sind für den Pöbel nicht da.« I. Riedl i. m.) és a maradiak a demokratábbak (I. általában a népies iskolát, Ludas Matyit és a tájszók fölvevését, mert ez is idetartozik.) A korra nézve nagyon jellemző, hogy mikép táplálkozik a nyelvújítás a liberális felfogásból és viszont mennyire látja az orthodoxia a maga politikai nézeteivel is ellentétesnek a mozgalmat. Természetesen ezt nem szabad szó szerint, kiélezve venni. Később nyilván egész más hatások is léphettek közbe. De az elején bizonyára joggal lehet ilykülönbségtevést megengedni. Be kell látnunk az egész harcnak a közszellemmel való áthatottságát s akkor megértjük, hogy Verseghy, a nagy tudós, az egész hatalmas szellemi harcot felekezeti szempontból ítéli meg. Az írók két csoportra oszlanak: kálvinisták — újítók, katolikusok — maradiak. (I. Madarász i. m. 55.) S kapcsolatban a puristák elleni kifakadásával írja ezt: »a calvinismus a . . . nyelvtisztításnak palástja alatt oly erőre jutott, hogy szarvait nem csak mutogatja, hanem velök már szilaj marha gyanánt mindazokat, kik útjában vannak, ledöfösi.« (uo. 63). Kazinczyék s az újítók liberálisok, Horváth Ádámék az orthologusok konzervatívok, reakcionáriusok (vö. Haraszi i. m. 151). Liberalizmusuk összefügg irodalmi irányukkal is: a klasszikai iskola hívei. Horváthék irodalmi reakciójának pedig megvan az a nagy bűne, hogy ezzel szemben, minthogy visszahatásképpen inkább a népi felé hajlanak. Ezért rázzák fejüket a neologusok és Kölcsey haragosan veti szemükre: »A köznépe az igaz magyarság, az idegennel nem egyveleges magyarság, ezt mondogatta Földi, valamint még mások is sokan mondo-

gatják.« Mi már alig érezzük ki a gúnyt a sorokból. Cs., amint egész egyéniségben ellentétes érzelmek vannak, politikai nézeteiben is végleges. Liberális kozmopolitizmusa sokszor szűk-körü patriotizmussá válik (Haraszti.). Mindig van valami mérsékelt hang nézetefben. »Az én verseim sem a Constitutiót, sem a vallás dolgait sehol sem háborgatják, vagy sértegetik« írja Engel J.-hoz (Ak. Ért. 1855 : 70.) És íme nyelvújítása is a legszebb középút a neologia s orthogolia kölcsönös túlzásai közt. Cs. is beáll a küzdők közé, de a régi nyelv nemes előítéletével. Vérbeli nyelvújító volt, ki a reform forrásait csak kibővíti. Hogy mily érdekesen köti össze ő is nyelvújítási nézeteit a hazafiság kérdésével, idézzük a következőket: »Magyarjaim! Litterátorok! ne csak a külföldi írókat olvassátok, hanem keresétek fel a rabotázó együgyű magyart az ő erdeiben és az ő scythia pusztáiban; hallgassátok figyelemmel a danoló falusi leányt és a jámbor puttonost: akkor találtok rá az Árpád szerencsi táborára, akkor lelitek fel a nemzetnek ama mohos, de annál tiszteltesebb maradványait... Hónaljig érő nadrág, lapos, hosszú kalap, pipaszárnak való pálca és láb az, amit ott találjátok; a nyelv is selyp és erőtlen, amin azok az elpallérozott kis ázsiaták persiflagekodnak.« (l. 302). Csokonai népies hivatkozásaival, a két véglet közti nemes demokratizmusával már előre megérzi azt az utat, amely az irodalmi aranykor nagy művészeinek, Petőfi, Arany, Jókai ragyogó magaslatához vezet.

*

A második szempont, amit fel kell említenünk a nyelvújítás fogalmára, illetőleg ennek a fogalomnak a meghatározására vonatkozik. Ennek a kérdésnek már van némi története nyelvészeti irodalmunkban. Mennyiben nyelvcsinálás a nyelvújítás? Mi is az az új szó? Már Brassai szerint az oly szó, mely a nyelvben virtualiter megvolt, vagyis a nyelv természete szerint, tehát helyesen van képezve, nem új szó. De az ily szó első megjelenésére bizonynyal ráillik az új nevezet. A helyes új szók képzése többé-kevésbé öntudatlan. Amennyiben mégis öntudatos, annyiban beszélhetünk nyelvfejlésztésről is (idézve Nyr 38 : 11). A különbségtevésre már Br. figyelmeztet. — Fölvetődött aztán ez a kérdés a NyUSz. megjelenésekor. Zolnai Gy. ugyanis bírálatában (Nyr. 31 : 510) kifogásolja, hogy 1. a

szótár sok olyan nép és köznyelvi szót tartalmaz, melyek nem a tudatos nyelvgazdagítás, hanem a természetes nyelvfejlődés eredményei (pl. pimasz, semmiházi, paprika, vó. Cs.-nál is pimasz, sohonnai); 2. a fölújított szóknál nem tudjuk, az író maga alkotta-e vagy fölelevenítette. Szily elismeri Z. igazát, de hivatkozik arra, hogy a neologismusok közti válogatás a legnagyobb igazságtalanságra vezetne s ezeknek nem is az az ismertető jelök, hogy tudatosak, hanem hogy újak. Zolnai azzal fejezi be a vitát, hogy a határt megvonni nehéz, de valahol még is csak meg kell állapodnunk.

Látni való, hogy emelkedik ki ezekből az a zavar, mely a neologismus s a nyelvújítás eredetibb fogalma közt uralkodiki. Igyekeznek széjjel választani s a neológiával szemben nyelvfejlődésről, vagy (ad analogiam : irodalmi megújhódás) nyelvi megújhódásról beszélhetnénk épen a Kazinczyék mogalmaival kapcsolatban.¹ Szily azonban nem fejt ki ezen elválasztás kritériumait, sőt ezt egyenesen lehetetlennek tartja. Azonban minnyájan igazat adunk Zolnainak, hogy valahol kell lenni határnak. Ha mi adalékokat igyekezünk adni a határmegvoás végrehajtására, ne lássék e kísérlet szerénytelennek. Két ily elv alapján talán közelebb visszük a kérdést a megoldáshoz.

Az első: a tudatosság elve. A legegyszerűbb s a legtermészetesebb, hogy a tudatosan használt új szó nyelvújítási. Ez a tudatosság megvolt a régi nyelvújítóknál is. Hogy Cs.-nál is tudatos a nyelvújítás, arra tömérdek példát idézhetünk. Lapozgassunk pl. az Anacreoni dalokba belegyömöszölt tudós jegyzetek közt. Vagy íme mily jellemzők ezek az ő nyelvújításának tudatosságára:

»Még magát-is a' negédes Észt magához kötheti . . .«
(Jegyzetbe téve: »Superbe delicatum I. Sander H. Istennek jósağa XXI. old. 1794).

Túl Budán más Láthatárra A' setéség el-mene.
(Jegyzetben: »Láthatár, Horizon, Pétzeli« — u. o.)

Hajdan első renddel ége Az homály közt Pétzeli.
(Ezt olvassuk a csillag alatt: »Első rendű, első fényjű, első nagyságú Tsillag. Stella primae magnitudinis Astronom u. o.) Végül, hogy mennyire tudatosan, szinte filológiai készüllettel ír a költő, szólaltassuk meg őt magát: »Ama finnyáskodó

¹ Érdekes, hogy Kaz. is nagyon tágnak tartja a neologizmust s ezért használja később a syncretismus szót.

pedig olvassa meg a Heltai, Tinódi, Valkai, Barcsai, Csanádi Temesvári, Lisznyai, Zrinyi, Paskó, Horhi Juhász, Hippai és egyebek velős magyar írásit; sőt holmi Bányász Csákányt, Sopronyi Veres Tikmonyat, X ut Tököt és több eféle korpájú grapsákat se hagyjon megtekintetlen, tégye kézi könyveivé Gyöngyösiéket, Faludit, Baróczyt, Bessenyeiéket, Kazinczyt, Arankát, Horvátot, Péczelit stb; forgolódjék a felföldi, duna- és tiszta mellyéki s erdélyi magyarokkal; levelezzen hazabéli tudósokkal; figyelmezzék a mesteremberekre; ereszkedjék le a paraszt, tudatlan, együgyü — de nála meglehet jobb magyar — községhez, aljnéphez: akkor majd nem lesz annyi *új szó*, annyi *hallatlan ejtés* ő előtte.« (Tavaszi Előbeszéd 327). Ime a Cs. nyelvújításának programja és forrása.

E szerint tehát minden oly új szót, melyről biztosan tudjuk, hogy tudatosan készült, okvetlenül nyelvújítási szónak kell tekintenünk. Vagyis a nyelvújítást s a minden íróban meglevő stilisztikai készséget úgy kellene elválasztani hogy ami tudatosan történik az a szorosabb értelemben vett nyelvújítás; a másik merőben stilisztikai célt szolgál és első sorban az író egyéni nyelvére, tágabb értelemben egyéniségére jellemző.¹ De ha így a tudatosan készült új szókat szembeállítjuk az u. n. egyéni nyelvben megnyilatkozó szókészlettel és csak az előbbieket vesszük nyelvújításiaknak, igazságtalanok leszünk. Csak természetes. hogy az író lelkében is elhomályosul a tudatosság. És észrevevessük, hogy ez az alap egyedül nem kielégítő. Ha pl. ezt a szót olvassuk Cs.-nál: árnyékozat, ámbár ő nem mondja sehol, hogy tudatosan készítette, bizonyos nyelvújításnak vesszük, mert érzik rajta valami újszerű zamat. Kétségtelen, hogy a tudatosság elvén kívül kell az új szavaknak még más oly jellemző sajátságuknak lenni, melyeknél fogva azok, mint újak hatnak reánk.

*

Ilyenül állítjuk fel másodszer az analógia elvét. Voltaképp a nyelvújítás s általában a nyelvnek egész u. n. élete ezen

¹ Körülbelül ezt a megkülönböztetést teszi Fritz Mauthner : Die Sprache c. könyvében. Nála a nyelvújítás fogalma egyenlő a purizmusra való törekvéssel. — S érdekes, hogy pl. Kazinczy nyelvújítása kezdetben nem purisztikus.

alapszik, az elválasztás tehát még nehezebb lesz. Az analógia szón más időben mást értettek (még az u. n. hamis analógiával is összezavarják). Kazinczyék már a mai értelemben beszélnek róla. Az egész nyelvújítás ezen az alapon indul meg. Maguk is tudják ezt. A nagy szógyártó, Barczafalvi maga beszéli, hogy a -da -de vel koholt képzős szók alkotásánál miknek az az analógiája hatott rá. S érdekes, hogy éppen Kazinczy emel aztán szót B. szavai ellen a M. Muzeumban (1788 évf.). Nagyon kikel az oly szók ellen, melyek nem a meglevő gyökértől származnak s amelyek nem alkalmaztatnak a m. nyelvnek analógiájához! Pedig a mester erről az elvéről hamar megfélekedzik. Eleinte körülbelül úgy képzelte a dolgot, hogy a nyelv törvényei, az analógia és nyelv szokás mellett a jóízlésű író mintegy fölülbíró áll. Ezért jellemző, amit Szilágyi Sámuel költő szaváról mond. Lám, azt mondtátok, hogy csúf fogalomra emlékeztet s hogy még csúfabb germanizmus, nincs az analógiához alkalmazva, de az író izlésének tetszett s az írói akarat elfogadtatta veletek. Más alkalommal megint a paradízt védelmezi a paradicsom helyett; viszont azonban megesik, hogy ő is a nyelv szokással védelmezi egyik-másik újítását. A legjellemzőbb pedig az, hogy a köznyelv szokásaival szembeállítja az írók műveiben található quintilianusi cogensum eruditoriumot (l. Váczy i. m: 114). Később aztán teljesen megfélekedzik róla (l. a Dayka s Baróczi életrajzához írt tanulmányát). Viszont Révai is az analógia ellen volt, de egész más okból, mint Kazinczy. A Verseggy támadása felvilágosít róla. Révai azt akarja, hogy a nyelv változatlanul olyan maradjon, mint a régi volt, vagyis az agalogiát, mely a nyelv fejlődését hozza létre, ki kell küszöbölni. Verseggy a nyelv szokásra hivatkozik: »fel találni ezt ama közönséges szokásban, mely a hasonló szókkal, hasonló esetekben egyenlőképen bánik és a filológiában analógiának nevezetik«. (Idézve Beöthy-Badics f. Irodört³ I: 748). Csokonai is hivatkozik rá. Valóban az ő nyelvújítására keresve sem találhatnánk jellemzőbbet, mint ezeket az idézeteket. »Termés arany, termés kő: termés elme.« Ezt jegyzi meg maga (l. 954 old.) a Marosvásárhelyi gondolatokban előforduló termés elme keletkezéséről. Ismeretes az a véleménye, hogy az analógia a leggazdagabb s legigazságosabb kúfjeje a nyelv bővítésnek. »Az ilyen analogizált szók olyanok, mint a törzsökös nemesektől, törvényes ágyból szaporodott

fiak. Pl. szállók, száilalok: mint szólok, szólalok. Hullám: hullámlík, mint villám: villámlík. Bukni: bukadék stb.« (I. A Tavasz. Előbeszéd 328).

Valamely szó új voltánál sokszor nem is annyira a tartalmi mozzanat a döntő (kivéve természetesen, ha a forgalom is új, továbbá fordításoknál stb.), hanem a kifejezés módja. Ugy képzeljük, hogy az új szó a már meglévő képzetnek megfelelőbb (pl. elvontabb), vagy egy más részt jobban kiemelő alakja. — De hát mennyiben is hivatkozhatunk az analógia elvére a nyelvújítás fogalmának meghatározásánál? Amikor olvassuk ezt az analogikus alakulást: termés elme, ezt még nem tartjuk neologizmusnak. Csak úgy nem, mint pl. talán a saskaraj hatására alakult szerelemrajt. Ép így nem tarthatjuk Cs. neologus alkotásainak (a Widder értekezésében előforduló) bálványol, bársonyollik, olcsít stb. szavait. Amint a népdal, a népies kifejezések, tájszók önkénytelenül keletkeznek a nyelvjárás keretén belül; épen így alakulnak ezek a legnagyobb nyelvjárásban, az irodalmi nyelvben az írók által — ha szabad ezt a szót használnunk — a jó analógia alapján. Tágabb értelemben keletkezésük összefügg az író környezetével, idejével, szóval egyéniségével, szükségletével stb. Ezek a szók tehát nem öntudatos alkotások, hanem természetes eredményei a nyelv fejlődésének, melyet az analógia képvisel.

Mennyiben kritériuma valamely szó neologus voltának az analógia? Amennyiben a szó az u. n. »hamis analógia« hatását viseli magán. Alakilag a hamis analógia hatása van meg az u. n. korcsszavakban (szokatlan képzések, koholt, kihalt képzőkkel alakított szavak — ha ugyan akadna ilyen öntudatlan alkotás? stb.) tartalmilag az u. n. jelentéstani idegenszerűségeket lehet ide sorolni. Ide tartoznak még a képzők újszerű működésével alkotott szók. A hamis analógiával végül összekapcsoljuk az elvonást, a kombináló szóalkotást, a Szily ellentétre alapított analógiáját (voltakép ez is csak elvonás I. Simonyi Nyr. 33:573). Talán még ide oszthatjuk be a sajtóhibákból, vagy félreértésből keletkezett szókat, mint tényleg új szókat. Mindezekre bizony Csokonainkból édes-kevés példát idézhetnénk (legfeljebb ha az elvonásra). Egyedül a film, fülmül szavára lehetne hivatkozni; ez az egyetlen egy is kudarcra került.

Neologus szóknak tartjuk másodszer azokat is, amelyek

a tudatosság analógiájára alakultak. Minden nagy művésznél vannak tudatos újítások. A mi Vitézünknel is s ő nem is rejti véka alá. Csakhogy nem mindenki tömte teli írásait annyi tudós jegyzettel, ami melleleg a kor divatja volt. Itt most már azt a szempontot tartjuk szemünk előtt, hogy ha a tudatosságot nem lehet megállapítani, akkor a tudatosság analógiája a döntő. Azt hisszük, hogy ilyenek vehetünk minden oly szót, mely valamely terminus technikus kifejezésére szolgál. Mikor Cs. a foglalat, fellengős v. ágaztatni szókat használja, ha nem is írja ki, kétségtelen, hogy a tudatosság hatására írja, vagy egyenesen tudatosan. Tehát minden ilyen műszót akár tudjuk róla, hogy tudatosan alakult, akár nem, neologus alkotásnak tarthatunk. Az is valószínűnek tetszik, hogy pl. ha egy íróról tudjuk, hogy ez vagy az a szó nála kapott először *elvont* jelentést, ez is a tudatosság analógiájára készült. — Ide tartozik a régi szók felelevenítése is. Sokszor Cs. maga céloz tudatosságára. Egy helyen (328) maga mondja a törzsökös szókról, hogy azokat »méltó a maradéknak új életre és fényre hozni, . . . iure postliminii. Kivált, a melly szónak ágazatai, és mintegy rokonjai még ma is esmértetnek. — Ilyen a hölgy nő stb.« — Ide osztjuk be az u. n. alkalmoszerűleg kipattant szavakat (pl. rikkancs) és a tréfás szóalkotásokat. Ilyen pl. Cs. patyolatdombja. »Ez a trompóz, franciául trompeuse, magyarul csali ruha, olyan patyolatdomb, a mellyet kebeleikre az olyan dámák tesznek, akiknek nincs ott mit mutatni. Azt tartom helyesen! . . .« (Dor. 180.) Ide tartozik minden többé-kevésbé erőszakos alkotás, mert hisz ez is a tudatosság bélyegét hordja magán. Pl. az ég-alj nyilván az ég-aljaból lett jelentésváltozással. Baróti Szabó D.-nál még ég-allya, Cs. is: »melly bús hangon mormol a rémült ég-alja« (A tengeri háború 50:1796.) Márton J.-nál elmarad a végső magánhangzó s a szó alkalmas lesz az elvont klíma jelentésére (1803). Erőszakos, vagyis tudatos pl. az ilyen összerántás is: anyai dolog > anyag (NyUSz.)

Végül a tudatosság analógiája van meg akkor, ha a szó az újítással bizonyos jelentésváltozást szenved (az írónak szükségé volt a megújított jelentéssel valami új árnyalat kifejezésére stb). Így foglalták le az egyszerűséget a simplicitas értelmének; azelőtt együgyű volt; Faludi neologizmus gyanánt használja a hitel szót a mai pénzügy értelmében. Ide sorozhatjuk a metaforikus új szóképeket pl. Faludi csipős beszédét s talán

Cs. beszél először a könyv homlokáról? (De itt nem szabad túlságba vinni a dolgot!) Hogy el ne feledjük a legkirívóbb példát, a Kazinczy gyökér nélküli szavait kell még ide soroznunk.

Neologus alkotásnak látjuk harmadszor azokat, melyek idegen szó analógiára keletkeztek. Itt kapnak helyet az u. n. idegen hatások általában. Pl. Cs.-nál a német szókincs analógiájára keletkezhetett összetételek. Gondoljunk még arra, hogy az ily író később egész önkénytelenül él az idegen analógiával. Az esetleges találkozásokról természetesen bajos dönten; de általában az ily szót neologus alkotásoknak kell tartanunk.

Ha így a tudatosság és az analógia szempontjából próbáljuk megvonni a neologus szók határait, azt látjuk, hogy sok oly szó marad e határon kívül, melyet pl. a NyUSz fölvesz. Ilyenek első sorban az irodalomban előforduló tájszók. Be kell-e venni ezeket is a neologus szók közé? Ha a tájszók használata határozottan tudatos, akkor igen. Csokonainál igen sok tájszót kell e szerint a nyelvújításhoz csatolnunk (jegyzeteket csatol hozzájuk, magyarázza őket.) Az ő korában még más íróknál is gyakran találkozunk ezzel; de pl. a mai irodalmi nyelv is lépten-nyomon alkalmaz tájszókat, tudatosan vagy öntudatlanul, nem árulják el. Neologus alkotások ezek is? Nézetünk szerint nem. Maguk Kazinczyék sem tartották a tájszókat neologus alakoknak. Verseghy is találkozik ebben a pontban velük. Bizonyára csak az irodalmi nyelv gyarapodása, gazdagítása címén kerültek a nyelvújítás történetébe és a nyelv fejlődésére nézve valóban páratlan fontosságúak.

Azonban kénytelenek vagyunk megvallani, ha az elválasztást a tudatosság és az analógia elvének alapján próbáljuk végrehajtani pl. Csokonai nyelvkincsén, oly nehézségekre bukkanunk, melyek azt mutatják, hogy ez a két kritérium egyedül nem elég. Bizonyos, hogy Csokonai hangzat, rajzolvány, zavarék féle szavai nyelvújítási ízűek, de hogy mért, azt nem tudjuk meghatározni. Kétségtelen azonban, hogy kell valami határnak lenni s ha mi ezt megvonni nem tudjuk, csak azt bizonyítja, hogy más kritériumok után kell nézni. — A magyar nyelvújítás történetére vonatkozó kutatások még csak a kezdet kezdetén vannak. A nyelvújítás monografiája bizonyára egyike lesz a magyar nyelvészeti irodalom legérdekesebb termékeinek. Írója-

nak azonban ezt a kérdést nem lehet elkerülnie. A nyelvújítás történelírójára még más elvi kérdések megoldása is vár, melyek inkább a nyelv történetére, az újítás keltére vonatkoznak. Hol itt a határ? Hány szóról sült ki már, hogy közönséges volt régebben, pedig nyelvújításinak tartottuk. (Pl. az élődi szót Szily neologus alkotásnak tartja. Legrégibb adata Mártoné 1803-bói. Pedig megvan már Bod Péter: Szent Júdás Lebbeus ap. lev. magyarázatjában 191 old. »Az illyeneket mondják a Poéták Parasitusoknak, Vatsora kereső élődieknek.«) — Így, ha a nyelvújítás meghatározását nem is vittük végbe, de talán sikerült egy olyan kérdésre felhívni a figyelmet, melynek megoldása a m. nyelvújítás történetére nézve a legfontosabbak egyike.

*

Térjünk vissza oda, hogy Cs. nyelvújító volt, mert a nyelvújítás majdnem minden módját használta. Már annyira ismeretesekek elvei a nyelvújítás fajairól, hogy csak ismételnők, ha idéznők őket (l. különben Nyr. 37 : 347). Ha most már ezeket összehasonlítjuk az Imre Sándor megállapította pontokkal (l. Beöthy-Badics Irodalomtörténet³ : 784), vagy akár a Teleki módjaival (l. Nyr. uo.), azt látjuk, hogy az erőszakoltabb módok kivételével, melyek a nyelvújítás túlzásait szerezték meg, mind megvan Csokonainál is. Nem használja a nyelvújítás fajai közül a koholt képzők alkalmazását, a bék, lob féle szótörzsek kikövetkeztetését s egyszerű elemeknek önálló szókká tételét.¹

¹ Az alább következő megállapítások mind pozitív adatokon alapulnak, de ezeket felsorolni nincs helyünk.

1803-ból. Feljebb megvan már Bod Péter: »Szeml. János László és a nyelvújítás« (1911). — Az ilyeneket mondják a nyelvújítás megalkotásának. — 1.

»Vagynak, a mellyek régi törzsökös eredetűek.«

A régi szók felélesztése Cs. nyelvújításának legérdekesebb s legnemesebb forrása. Közhely, hogy Kölcsey vádjai közt egy sem volt alaptalanabb, mint az, amely a filológiai készültség hiányát vetette költőnk szemére. A régi m. irodalmat pedig oly alaposan ismerte, mint senki más korában (l. Tavasz. Előbeszéd). A nyelvújításnak ez a módja nem volt szokatlan. Sokan voltak, akik elítélték, többek közt az a német nyelvész, akinek e kor m. nyelvészeti irodalmára oly nagy hatása volt: Adelung. Révai azonban, aki »régített«, nem követi ezt abban a nézetében, hogy a nyelvrégiség elvetendő, mert ha a nyelv valamit eldobott magától, akkor az fölőslöges volt. A régi szók felélesztése végig vonul az egész nagy harcon, sőt túlzásba is vitték az un. néma vagy szenderegő gyökök kikövetkeztetésével. Cs. még védekezik is az újítás eme módja miatt. Nagy előszeretettel forgatja a régi m. könyveket s valami szelid erőszakkal alkalmazza Dugonics hatására a régi nyelv szókincseit.¹

Érdekes az a sora, melyben azokat gúnyolja, »akik sipítanak az ismeretlen szók ellen, akik Adelungot pengetik szájon, s az Albert hamvai eránt érzéketlenek.« Albert, azaz Molnár Albert! Az is nagyon valószínűnek, szinte bizonyosnak látszik előítem (vö. pl. a perec szót), hogy Cs. vagy diák korában, vagy egyébkor a Debreceni kódexet átolvasta. Sokszor nehéz egy-egy szaváról eldönteni, hogy a nép nyelv-

¹ Jellemző erre a Békaeg.-ban előforduló ebek harmincadja (523 : 1791), melyhez a következő megjegyzést fűzi: »Ebek harmincadjától. Némmely kézírásban így van, Ebes. Mind egy. Amugy közönségesebb, így eredetiképen jobb. (!) Volfs halt Pozsonyon túl régente Ebesfalvának és Ebesnek is hívták. Innen vehette az a szólás formája eredetét.« (uo. jegyz.)

ből, vagy a régiségből vette-e ő, aki oly közel állott mindkettőhöz, Horváth Ádám barátja, Árpád írója s Dugonicsnak híve.¹ — A régi nyelvkincset jól ismerte. Még régi népdalokat is másolhatott, csak így kerülhettek kézíratai közé azok a kuruc énekek, melyeket Schedel eredetieknek tartott (Keserű búcsúvétel, A változó szerencse), de amelyek már megvannak Thaly gyűjteményében (L. Oláh G. Irod. K. 17 : 504, B. H. 905. V. 21.) Nyelvújításának erről a módjáról Kölchsey mondta ki az első ítéletet: »Cs. a régi szavaknak és szólásoknak épen oly keresők és használók vala, mint Révai, Kazinczy és Horváth Endre, mégis az ő munkáiban azok a magok régi színében jelennek meg, holott azon említett írókban azok gyakran új szók gyanánt vétettek. A martalék, lomb s többek, ha úgy jelenének meg, mint a mások írásaikban az érzemény, vért, csarnok s sarjaik, fényes s több újításoknak vétettek volna a publicumtól« ... (i. m. 1886-ban). Ezt az elítélő véleményt könnyen dicsérővé változtathatnók át, de különben is kicsinyes, mert Cs. nyelvében nem egy följújtott szó egészen új jelentésárnyalatot kap. A szigorú kritikus nevében is elmondhatjuk a vigasztaló szót az Cs. szelleme felett.

Följújtott szavai: ámulás (vö. Dor. 172 : 1799, ahol bocsánatot kér ezért a terminus technikusért: elámulni), cövekes, csermely, csergeteg, dévánkoz, éden, elmésség, eszterág, fél-isten, felocsódni, folyóbeszéd (próza), habzás, ingerlős, istenesszony, kótog, lankadoz, leábrázol, lohol, lomb, martalék, mezőváros, perec (= Zirkel), pillantat, ragaszték, reszketeg, rukerc, rügy, sátorozik (gaukeln), siseg, sullog, szeg (= barna, setét, vö. szeghajú), szipoly.

2.

»Vagynak olyanok, a melyek . . . a nyelvnek szokott rendi és országos törvényei szerint (per analogiam) származnak.«
Cs.-t is áthatja a nyelvújítás szükségességének megérzése:

¹ A rügy szóról pl. ezt mondja: „r., fakadás, levélbimbó, gemma. Erdély. Könyvek“. Kúnos is, Widder is tájszónak vették. Itt legalább fel kell tenni mindkettőnek a hatását, de a legtöbb kétes esetet a tájszókhoz kell utasítanunk, mert ha felújított szóknak tartanók, azt kellene feltenni, hogy az óvatos Cs. merészebb volt, mint gondoljuk.

»... én tartok tőle, hogy ha ügye-fogyott nyelvünket eny-nyire vesztibe hagyjuk, nem vetek neki száz esztendő, hogy ennek a sokféle nemzetnek zavarékjában olyan sorsra fog jutni, mint ezelőtt nem sokkal a kunoknak ősi nyelvek;« — írja kissé túlozva Koháry F. grófnak 1797-ben (847). Ő is fordít. Lefordítja Kleist Tavaszát és még sok más németből, franciából, olaszból, helyenként meglepő csínnal. Ő is érzi a nehézségeket.

Találunk nyomokat, hogy ő is igyekszik a m. költői nyelv megteremtéséhez hozzájárulni. Végre bátorságot vesz magának az óvatos Cs. s az első szóval, melyet a szó szorosabb értelmében csinált a nyelvnek szokoit rendi szerént, egyszerre igazolva látja nyelvújításának ezt a legszabadabb módját. (Ne feledjük el, hogy a Debr. Gr. nagyon szűkre szabta az analogia határát s a dallarizál, nyögdecse, szájong szavaiért bizton meg-rotta volna).

Ezek közül már csak az érdekesebbeket említhetjük fel (és amiket sem W., sem K., sem a NyUSz. nem idéz): aszalvány, átkosít, babér, ballagcsál, elbalzsamoz, bársonyollik, bohóskodás, botorkodás, búzletes, cafrangoz, ciráda, csíp (Stück), domborúsan, elkészülő, erdeiség, fejlik, fényezet (vö. árnyékozat), feslettség (Unzucht), filmil, fülmül, elfogódik, futós, gombolyag, görbület, gyémántoz, hasogatvány, hímez (imiter), hízlik, hullámlik, irány (= cél), irtózató, istenül, jaidít, küllöz, lendül, luskodik, makacsul, mindenhatóskodik, kinyomás, nyögdecse, okosabbodik, óriásodik, orny ('rüssel'?). párolátlanság, pihegcsél, pihóság, rajzat, réja, réjál, remekel («Ah! mely mesterségesen remekeltek ki a boldogtalan Malheureuxbe!«), rózsás (fn.), sarkalat (1. hit s. 2. rím), selypeskedés, sivatagos, szállal, számkimenni, termés (= termékeny), tévelygés, villamos (hang), zavarék (név), zengicsélés stb.

3.

»Vagynak olyanok, a mellyek a két magyar hazának egy vagy több részében is esméretlenek, de másutt igaz magyarok száján gyakoroltatnak.«

A nyelvújítás helyes voltának kérdésén kívül semmi felől sem uralkodtak ellentétebb nézetek, mint a tájszók haszná-

latáról. Láttuk, hogy a neologusok általában — Kazinczy tisztán izlésbeli követelményeitől félrevezetve — kerülnek és elítélik a tájszók használatát. A mester ugyan megengedi a 'popularis' szókat, de csak a komikus előadásban. Aranka György, ez a korában nagyon tekintélyes erdélyi tudós, 1803-ban ezt írja Csokonainak: »Az úr neve köztünk de mielőri igen isméretes, szeretik munkáit. De azt az egynehány szót benne nem érti senki, az iránt panaszolnak is, haragusznak is, de csak azokra a hitvány szókra; az Urat szeretik.« Milyen kedves vallomást tesz ez a levél! Az urat szeretjük — de azok a hitvány szók! ezeket üldözik — amint Kazinczy értekezéseiből tudjuk — még az orthologusok is, ha nem az ő vidékükről való. A klasszicista mester természetesen megrója Cs. tájszavait, különösen szindarabjaiban olvasható őző alakjait, népdal-betétjeit, akárcsak egykor Cicero a Cotta 'subagreste quoddam, planeque subrusticum' stílusát. És Rusius nevetése a paraszti sputatilica-n visszahangzik a Kazinczy félboszús hangján a pillangó megrovásakor. — Adelung nagy tekintélye is a neologusok segítségére sietett, akik szerint tájszavakat használni annyi, mint megrontani az irodalmi nyelvet. Mindez azonban nem tántorította el Cs.-t elvétől; s ha látjuk is, hogy magyarázza, védi őket, de egy szót sem von vissza, egy betűt sem húz át. »Bizony a szegény közönségnek ma is több genieje van, mintsem azoknak, akik szégyenlenek a közé számláltatni; ő maga új ideáit is kimeri magyarul tenni, s ha reá kész szót nem talál, bátorkodik csinálni; míg a felső község nem mer, és amaz németizál, e pedig deákizál« (A tavasz. Bevezetés 327 : 1802). Ez az elve adja meg nyelvújításának az irodalomtörténeti fontosságát.

A kor felfogása, amely a poeta doctus szállóigét kapja fel, már eleve kötelességévé tesz a költőnek filológiai készültséget. Cs. »elhatározta, hogy mint Földi ő is növénytudós és költő lesz, elkezdte vele együtt gyűjteni e tudomány magyar népies és nyelvtörténeti szavait, minek eredménye több helyt láthatók munkáiban, de kivált A tavasz és Anakreoni dalok jegyzeteiben.« (Ferenczi 25). Tudjuk rója, hogy gyűjti a magyar nyelv régi szavait az első nyelvtörténeti szótárhoz. Összeállít — barátjának P. Horváth Ádám példájára — egy kis népdalgyűjteményt, végre Mártonnak szótára számára kétezernél több tartományos és mesterszót bocsát rendelkezésére. Ki merjük

mondani, hogy Aranyon kívül nincs magyar költő, aki a népnyelv rejtett kincseiből annyit merített volna, mint ő.

Tájszókat oly nagy számban használ (sok a TSz.-ből is hiányzik), hogy ezeknek felsorolásáról le kell mondanunk.

4.

»Vagynak végezetére olyanok, a mellyek eredet szerint ugyan nem magyarok, de . . . hungarizáltattak.«

Itt érinthetjük költőnk felfogását a purizmusról. A magyar nyelvújítás és más külföldi hasonló irányú mozgalmak közt az a nagy különbség van, hogy nálunk első sorban nem az új szó a lényeges, hanem az új gondolat és a szó csak mint külső test a gondolattal együtt kerül át az idegenből természetesen idegen köntösben és magyar ruhával csak később cserélődik fel; a külföldi nyelvújítások egyedül a purizmus szolgálatában állanak. Innen van, hogy egyes íróinknál két időszakot különböztethetünk meg. Pl. Kazinczy pályája elején még mit se törődik a purizmussal, az idegen szókat nem is akarja megmagyarosítani (M. Nyv. 5 : 406). Csokonainál ilyen megkülönböztetést egyáltalán nem lehet tenni. Ő igen is lelkes híve a purisztikus törekvéseknek, de — csak elvben¹. Híve a nyelvtisztaságnak és ő is örül, hogy »a deák nyelv, az az uralkodó idegen megfosztatott az ő bitang jussától.« Azért bizony deákos, debreceni műveltsége túlon túl használ idegen szót akkor is, midőn a korabeli purista kerülve kerüli.

Az érdekesebbek a következők: ákász, azur, bankrót, bombia (bombi × bomba), dezentír, einfall, harambasa, haubic, hero, heroína, interesse, ispiiony, ispotály, jesovita, kalugyer, kanaforia, kefurt (= gehe fort), kristély, milling, minuta, obscurant, pardupé, porteur (levélhordó), spalír, spicub, sonderling és lucifuga, verstümmelt poëma . . .

Rátérhetünk Cs idegenszerúségeinek tárgyalására. Hallottuk talpraesett nézeteit a nyelv természetéről, olvastuk elvét a műfordításra nézve, láttuk gyakorlati alkalmazását is, ezek

¹ Jellemző, hogy költőnk előtt mily közönbös volt az idegen szók következetes kikerülése, a következő két sora, mely ugyanegy a verséből van véve: »Igy lesz az élőből földi és ásványrész — S élőből egy rakás *minerale* lészek.« (Az álom 717 : 1795).

után érthető, hogy e fejezet rövid lesz. Rövid lesz még azon okból is, mert ámbár vannak nála is idegenszerűségek, hiszen kinél közülük nincsenek, azt hogy valami ilyesmivel 'gazdagította' volna nyelvünket nem lehet állítani. Ő ki is veti műveiből — amint Dayka munkáira célozva írja Kazinczynak — azt a Hercyniai Barbarismust! (Kaz. Lev. 3 : 4). A föltünőbb eseteket az alábbiakban foglaljuk össze:

Idegen képzők alkalmazásának nála is nagy divatja van. Különösen az izál féléket olvastuk gyakran (idegen szót viszont magyar képzővel lát el néha edálni, vigeálni, de ez a ritkább eset): reálizál (864), purizál (871), privatizál (881), módiz. módizál (111, 69) »panizálnak, azaz kenyereznek, esznek« (Békaeg. 520), simforizál (667), németizál, deákizál, pitizál, urizál... Továbbá: versificálni, clubista, novellista... »Épen ott karazérozva Oberster Pörcnyali úr« (524), rekompéroz (642). Ő is kerüli a sok -um, -us szóvég egyhangúságát: paradíz, interesz, magnifik munka lehet az (Tempf 593), cupress (az én poesisom 241), dák (954), viszont: cupressus, barbarus, olahus(!). Ausländisch portéka (Búcsú a Musáktól 747), schweizer nóta (A szabadságházhoz 786), kit bölcs Athenas nagy örömmel hallott« (a lél. halh. 142) stb. A vocatívust is fölleljük: »Bacche töltsd lelkünket bé!« (Bacchushoz 381), Bone deus lhát hiszen a méltóságos úr sem gyim gyom« (667) stb.

Jelentéstan idegenszerűségei (vö. minderre Simonyi: A nyelvújítás és az idegenszerűségek). Az alaki jelentéstan körébe vágnak ezek az állítólagos hibák: »azoknak... bőven meg fogtam felelni ebben a munkácskában« (794) — »maga fog lenni önnön magának gyilkosa« (Aryn, 508), — »hogy ezt csak a halál fogná elszaggatni« (Ariosto X. elegiája 761).¹ A módhasználatban az ismeretes latinosság. »Hogy magát megölte légyén saját kezével? (Aryn. 560). A míveltető ige használata szokatlan: »úgy akarom magamat intézni, amint nekem tetszik« (uo. 476). A szenvedő igék használatát mutatják a következő példák: »általam magyar nyelvre fordítatva« (325), »a poeta háza láttatik« (Temp. 610) stb. stb. Az összetételeknél előforduló germanizmusokat ott tárgyaljuk. A szárneves főnév többesére nézve ugyanazt mondhatjuk Cs. nyelvérő

¹ Ezek azonban gyakoribbak, mint Madai hiszi NyF. 56 : 16 a 'megbűntetendő' féle alakokkal együtt.

miut Kazinczyéról: »a nép nyelvében is előfordul néha, de sűrű használata mindenesetre idegenül érinti nyelvérzékünket.« »Szörnyű nehéz az illy homályos állapotokban boldogulni« (877), két vezetőink (866), hát ti sok gazemberek, s Hyblának minden lépjei között (555), ezer izekre repedez szívem (613) s néhány percek után (157); ama hét tudósok (161); első szerencsém ezen erdőkebe vezetett (486) stb. Különben v. ö. A hajdúk beszéde. NyF. 56:22. A személyragos névszó mellől elhagyja a személyragot: Magyarok! derék nép! mit késtek, jőjtek! (737), Kedves úr! (368) stb.

Az anyagi jelentés körébe vágnak. Az egy határozatlan névmás hibás. »Ah, eszembe se jut, hogy Amyntas király, és hogy én egy jobbágya vagyok néki.« (461), »az ő szemefényeiből egy idegen édességet ittam, a melly . . .« (484) és még sok példa. Idegen szó-lás, jelentés áthozatalára alig találunk esetet. A nyelvész itt különben is nagy óvatosságra köteles. »A legfelsőbb gyönyörűség« (die höchste Wollust.) (367) »ne húzz rossz viseleteddel gyalázatot magadra.

Itt-ott latinus vagy németes mondatlani idegenszerűsége bukkanunk, legsűrűbben az infinitivus használatában, különösen amikor mint mondatárgyat szerepelieti és az accusativus cum infinitivoban. »De nem kívánnánk egy kicsit temagadról beszélni« (Amyn. 494); »keresni mentek volt az testet, a mellyet élet nélkül gondoltak lenni« (Amyn. 514) »mind eddig magamnak éltem . . . most már ami még hátra van Amyntasnak élni kívánom« (512) »mikor az ember leginkább hiszi magát a veszélyek fenekére süllyedve lenni« (513). »Mi az a bécsi magyar institutum, mellynek az urat is tagjanak lenni örvendem« (865) stb. Végül németes az inf. az ilyen felkiáltásban: »engem meg merni ütni!« (Temp. 452) — Az igekötők közül néha németesen használja a föl és ki szócskát Még gyakoribb az igekötő németes elhagyása: »Melly kies álmod rengettem *Ébredt* érzéseim felett« (Welch ein anmutiger Traum betrog die wachenden Sinnen A tavasz 344) »kik által zöldellett nedves Kődje közt a *múlt* telem« (Durch die jüingsthin der Winter mich grüszte uo. 352) stb. Ezekkel szemben magyarosságára példákat idézni — óriási munka volna; oly ritkák ezek az idegenszerűségek nyelve zamatos magyarsága, szépen gördülő mondatai mellett. Itt-ott mégis idegen hang üti meg fülünket: »a ki a Homeros versezeteit anyai nyelvén felette

ékesen hogy lefordította mondatik.« (Az ázsiai poes. 798). »S az ő aetheticai izléssel írott annyi szép könyveiknek« (879). »Nohát hol van az a te néki tétszeni óhajtó kívánságod!« (Amyn. 498) stb . . .

Még valamit említünk meg az előbbiekkal kapcsolatban. Költőnknek a magyar műszók, főleg az esztetikaiak, történetében igen jelentékeny érdemei vannak. Tudjuk, hogy korában páratlanul fényes esztétikai műveltsége volt. Ismerjük tanulmányainak gyümölcseit. Egész munkásságában lépten-nyomon akadunk egy-egy terminus technikus átültetésének kísérletére. Hogy mennyire öntudatos, szinte lelkiismeretes, olvassuk el az alábbiakat: »Sokat gondolkoztam rajta, mint a poetica tudományban előforduló több mesterszókra is, hogy a comicumot mivel tegyem ki legjobban magyarul: a németek és minden europai tudós nemzetek megtartják ugyan a görög nevezetet, de ez engem el nem rettentett; mert a nyugotiak nyelvében könnyebben elcsúsz az idegen, de nyugoti szó, hanem a volgamellékiből úgy kirí, mint a pesti korcsoknak magyar öltözetje mellett a német elejű nadrág vagy a kaput alatt az aranyos öv.« (Az epopoeáról 829 : 1799). Elgondolhatjuk, mily sok nehézséggel kellett megküzdenie. Hiszen az első ilyen fajta kísérlet alig pár évvel ezelőtt történt, amikor Szép János lefordította Szerdahelyi latin nyelvű esztétikáját. Baróczy is azt írja, hogy »mindaddig, valamig nyelvünk nagyobb tökéletességre nem mégyen, éljünk minden scrupulus nélkül deák terminusokkal, nehogy cifrázván és időnek előtte affektálván a nyelvnek tisztaságát, érthetlenné tegyük magunkat.« Mintha csak erre a szemrehányásra felelne. »Például említem — írja gróf Széchenyi Ferenchez 1803-ban (887.) — Apácai Csere Jánosnak a XVII. század közepén Erdélyben kiadott Encyclopaediáját, mely avagy csak azért is emlékezetre méltó, hogy ő minden technicus terminusokat magyarul teszen ki a tudományokon keresztül.« Bizonyára ismerte, talán hatással is volt rá Pálóczy Horváth Ádám és Márton István hasonló irányú újítása (V. ö. M. Nyelv 3 : 149, 193.) Végül minden bizonnyal ő is olvasta s emlékezetében tartotta, amit Kármán mondott a túlzókról. Ezért mértékkel és ügyesen újít.

Ilyenek: beszélés (narratio), cselekvés (másutt munkálkodás, actio), beszélős (epica), cselekvő (dramatica), éneklő (lyrica), oktató (didactica), bukó-, doboló-, lassú- láb, kecseg-

tet (allicit), előbeszélés (erzählung), mesézet, versezet, folyóbeszéd (próza), fellengős, vígjáték, belékezdés, kifejlődés, kitetsző, pásztori darab, festés (költői pictura), mellékszemély, beszélő versezet, festői, példázó-, ábrázoló-, pásztor darab, foglalat, rajzolat stb.

5.

A következő forrása lenne nyelvújításának a szóalkotásnak korában nagyon kedvelt módja: az elvonás. Azért lenne, mert ő maga ebben a felsorolásban nem nevezi meg. Hogy azonban az elvonás is módja volt szóalkotásának azt több okból állíthatjuk. 1. Cs., akit mindig érdekel a nyelv szerkezete, a szók eredete, gyakran használ elvont szókat, melyek között lehet a saját elvonása is: Csillám, — kellem, — korcs. Ilyen lehet a horda is. Cs. ugyanis szükségesnek tartja megmagyarázni ilyen formán: »Horda a hordozóskodó (nomadizáló) népnek egy falkája« (Marosv. gond. 954 : 1794). — A keserédes is? »Keserű-édes vagy keserédes az, amit a fr. az aigre-doux, az olasz pedig a dolce-picante által tészen ki« (314 : 1802). — Ilyen a locs-pocs (l. az ikerszók közt és Simonyi: Elvonás NyF. 11 : 39), a martalék (? l. NyF. 11 : 65). Ilyen a nádor, melyről ezt írja: »Ez a szó nádor, vagy hosszabban nádorispán tesz palatinust, de hol vette magát, megvallom, nem tudom. De én Nádorfejérvár nevét örömezt ettől húznám« (86) — nyugat, — pír, — píronszó, — réja stb. 2. Valószínűnek tartjuk, hogy ő maga vonta el a következő szóket; *Csecsem.*: »Selyp nyelve mint ha csak most vált volna csecsemtől, Édes kotyogva szólong.« (745 : 1795) — *Dák* oly merész forma volt, hogy szükségesnek tartotta jegyzetében 'dacus'-sal értelmezni (735 : 1794) — *Gyertyán* (395 : 1795. A NySz.-ban csak gyertyánfa) — *Hars*: »Az ősz Duna vigan duplázta harsait« (131 : 1801 l. NyF. 11 : 40) — *Kuruzs*, egy személyben doctor, borbély, chiromanista, zsidvásáros, poeta és kosárfonó« (681 : 1799.) V. ö. A vőlegény elment tántor tántorogva« (A magahitt kalmár). — 3. Végül igazolhatjuk az alábbi idézettel is, melyből kitetszik, hogy Cs. egészen öntudatosan gondolkozott a szóalkotás ezen fajtájáról: »... de én ugyan, engedj meg magyarárom ennek a válogatósságomnak, én ugyan, ha jó gyökér-

szóra szert tehetek, örömet felhagyok az ágozatokkal, hoszszabbakkal s harmonióatlanabbakkal. (Az epop. 829).

6.

Nyelvújításának azonban van még egy gazdag forrása: az összetétellel való szóalkotás. Föltűnő, hogy költőnk ezt nem sorozta nyelvújításának előbb említett módjai közé. Ebből azonban nem szabad arra következtetnünk, hogy nem érezte s nem használta volna fel az összetett szavak újszerű kapcsolatát. Az előbbiről bőven tanuskodnak pl. fordításai, melyekben nagyon gyakran alkalmazta (még ott is, ahol az eredeti körülírást, használ¹) az utóbbiról a következő adatok.

Összetett szavait is csak nagyon szórványosan említhetjük meg: ásványrész, babérszál, combtő, délközép, dögbálvány, edzőhely, elősereg (avantgarde), észcsíra, fajtárs, gondolatbíró, gőzburok, gyökérszó, habkarika, halálseb, hangejtés, határfal, hóbérc, jajdal, jégbolt, képviselő, könnyár, külportéka, lármaszó, magánhaszon, menedékhely, mentsvár. Itt említyük meg a képzőként használt *-né*-vel összetett főneveket. Ismeretes, hogy Kaz. ezzel a német in-t akarja pótolni. Különben már előtte is mások pl. Dugonics is használja a barátné féle szokat. Cs. is: »És ti tavasznak kedves *barátnéi* jertek el! (A tavasz 333 : 1802.) Továbbá: *áldozóné* (Csókók 553 : 1794. W.) Orvosné, a kéziratban még orvosleány (Angelica 943 : 1794) »nyugodalmam tolvajnėja« (Ének 727 : 1795.) »Ha tán e szép *istennének* Tetszenék complimentem« (Isis és Osiris 103 : 1798; Daphne 126 : 1800) — *közalkalmárné* (Karnyóné 696 : 1799) — Vö. még »Hív *bratindim* kezdjünk a munkához« (Dor. 211 : 1799) — *heroína* (Czend. sírja 102 : 1798) »véletek hát szívet váltok szép *embernék* s így kiáltok« (Az emberiség és a szeretet 406 : 1799), öreb, pironszó, rabbilincs, réztorok, sírdomb, széplélek (schönggeist), természet, véggyász, vérhab, versnem, világpolgár, vízbakadék, zajhang, zárbékó . . .

Az összetétel a nyelvújítás szóalkotásának legelterjedtebb

¹ Pl: Ezerrétű szép kantussa Szerelemszin arcai (Die tausendblättrige schöne Gestalt, die Farbe der Liebe) A tavasz. 340; Ki tudja arra oktatni A zöldvági népeket (Wer lehrt die Bürger der Zweige) uo 350. — A porokdben dühödnek (im Nebel von Staub) uo. 346, stb.

módja. A régi nyelv hosszadalmas való-, levő -s szavai összerántásával így lehetett a legegyszerűbben egészen újszerű ízt adni a szónak, ruhát a gondolatnak.

Cs. »összerakott szavai« a legtöbb egyszerű u. n. fogalom elemző összetétel. Az a való utálatos panaszkodik valahol Kazinczy¹). Cs. is a -beli-vel rövidít: collegiumbeli igazgatás, népbeli dal (Volkslied) —, meg -i képzős melléknevekkel »a kövekeni iszonykodó halál« (868 A NyUSz. azt mondja valahol, hogy ezek csak később keletkeztek).

Összetételeit sokszor igazán csak összerakja, még nem olvadnak egybe. *Anyai nyelv, edzőhelyei, érző in, folyó beszéd, gyógyító szer, győző hintó, hadi fogoly, házi nő* »a vidám kellemességeknek bélyege a házi nő (das Bild der Anmaut, die Hausfrau A tav.) *levegő ég lakóhely, messzelátó cső, nagyító üveg, nemzőrés, nézőcső (K.), nőszőhév, nyugvópád, őrző-angyal, rúgó ér, tűzi veszedelem, vesztőhely.*

Ezek egyúttal a magyaros összetételek példái. Vannak németes összetételei is. Ezen a téren vétenek nyelvújítóink legtöbbet; erről németes összetételeink története igen nyomós tanuságtételül szolgál (V. ö. Búzás Gy. NyF: 41.). A régi nyelv egyhangú, hosszadalmas összetételei után, az újra csinosra, a mindennapitól elütőre törekvő költői ízlés kapva kapott a ném. rövid kifejező összetételein. Így keletkeztek az un. igetős összetételeink is pl., melyeket a nyelvújítás egyik legjózanabb elmélet írója Teleky Józ. gróf helyesnek tart (Nyr. 38:28). Németes összetételeknek ítélt szavai a következők: (mindig Búzás fenti értekezését tartjuk szem előtt):

Arnyékrajzolat (schattenriss, mint Márton arnyékrajz-a) — „félájulva dültem egy fának“ 551:1794 halbohnmächtig — különben mindig így: holtfélben: halbtodt 179 — haldokló félbe 467 —, lankadó félbe: halbgebroschen 358 — *gyászéjtszaka, gyhalom* és a gyász többi összetételei. — *jajdal.* (Ha nem gondolhatnók, hogy a bald ertönt ihr Jammerlied wieder hatott Cs-ra, nem sorozhatnok ide V. ö. jajszó is, a népnelvben ezek gyakoriak. A tav. 349.). Ép így: »Kilátok az örök létel központjáig« (Talán Verseghytől. A lél. halh. 142). — *láthatár* Barcafalvitól kezdve szinte a kor

¹ Kínosak is az ilyenek: »mikor az én már lankadó félben levő pillantásaim« (meine schon halb gebrochenen Blicke) 357.

minden írója — *lélekerő* (Geistkraft. Az 1853-as datum így 1802-re rukkol előre; ebben az évben használja Cs. 409). Búzás a *mentsvár*-at is idesorolja, csak Cs.-t nem említi. A *-né*-vel összetett főnevek is idetartoznak. Az *őreb* (786:1801.) s vele együtt az ilyenekre sűjtjük rá még a németiséget: *sze-relemisten, szerelemföltés, -rajj, -társ* (l. Búzás). Továbbá: *tűzék, — kacsintás, — szerelem* stb. — Talán még ez is: »Ni a jö-vendőök, ni az *utóvilág* képes piaccát látom az ég alól« (403:1802. nachwelt — A NyUSz csak 1843-ból idézi). Igetős összetétel a *védangyal* (»S mint védangyalának bókol untalan« Mártonnál 1803-ban olvasható, de Cs. a Reményhez c. ódáját már 1798-ban írta, l. különben „Patarának *védistene* a hegyek fűveit tenéked adta“ Amaryllis 140:1803.) A *világpolgárt* is meg kell bélyegeznünk és sokkal több joggal a következőt: »Bódult emberi nem! — hát szabad létedre mért vertél *zár-békót* tulajdon kezedre« (Az estve első kidolg. 921:1798.).

*

Csokonainak a nyelvújításhoz való viszonyát fogjuk az alábbiakkal kiegészíteni. Azokról a felülőbb nyelvújítási termékekről van szó, melyeket nem ő alkotott ugyan, de tudva, nem tudva gyakran él velük. Ennek is megvan a maga vallomása. Bizonyítja, hogy mennyire nem volt elszigetelt jelenség a nyelvújítás. Egyik író megalkotja a szót, a másik véletlenségből fölkapja, a harmadik már elterjeszti. Bizonyítja, hogy írói készség és szóalkotás az idétt mennyire összeforrott.

Hogy *Dugonics*sal milyen viszonyban volt, azt az irodalomtörténetírók vizsgálják. Egy kedves kis versében oszlopot akart neki emelni, szerette ezt a lelkes magyart, a műveiről megható lelkesedéssel beszél, a szavait pedig féltő gonddal veszi át s ahol alkalma van, mindig megjegyzi: az olvasót utasítom az Etelka alatti jegyzésekre, . . erről jeles jegyzékeket tesz fel prof. Dugonics úr, magyar hazánknak méltó fia . . .

(Pl.: ágyszék, arány, babérkoszorú, borong, dal, fogdmeg, hazafi, időszakasz, képzelet, képzelődés, képzelő, koronaörökös herceg, kör, könyvtár, kútfő, nagylelkűség, rajzolat, remekkép, sarjazat, szirt, tár, tér, titoknok stb.)

Az olyan fő literator művei, mint *Baróti Szabó Dávid*

úré, szintén nagy hatással volt rá, ha a világos kölcsönvétel nem is mutatható ki pontosan.

(Pl. alagya, alnép, andalog, arány, bókol, burkol, cirógat, cserény, déltáj, előlülő, érzemény, fellengős, foglalát, fogyatéék, gyászszín, hölgy, hullám, kopács, korács, mormol, nagylelkű, nő, nyiltszívű, nyüzsög, omladék, öblöz, pimasz, ragyogvány, szájong, szerencsézés, tömény . . .).

Sokkal biztosabb kölcsönzésekről beszélhetünk *Márton Józsefet* illetőleg. Nem a mi feladatunk részletezni barátságukat; részben már utaltunk rá. Márton jócskán felhasználta Cs. adatait, amint a NyF. 2. adataiból megállapíthattuk, viszont Cs. is merít belőle. BSzD-től bizonyára sokat vett át Márton szótára útján.

(Pl. bajboncs, dibdabság, embertárs, fellengős, hirintőzik, megkábul, kápláralja, elpécéz, méla, őreb, örömmünnep, pazér, rablánc, rátukmál.)

Kazinczynak ekkor még nem volt oly nagy hatása íróinkra. Cs.-hoz való viszonyáról l. Kaz. Lev. 2-ik köt. Bevezetés. (A következő szóknál tehető fel kölcsönhatás: csalogány, hölgy, kellem, kinyomás, könny, piperéz, zengzet.)

Meglepetve olvastuk, hogy Cs. egyik ifjúkori költeményéhez jegyzet alatt azt írja, hogy a horizontot jelentő láthatár szót Pétzeli úrtól vette. Így aztán természetes, hogy egyesek (pl. Kunos 264) Faludira, vagy más régibb írókra is gondolnak (pl. Gyöngyösire) mint akiktől költőnk közvetlenül átvett szavakat. Ezt ugyan nem tartjuk valószínűnek, de kétségtelen, hogy költőnk igen sok hatásnak volt kitéve. Most csak *Földire* és a debreceni természettudósokra utalunk (pl. estike, nefelejts, lajhár, pongó stb.). Helyénvaló itt az a pár szó, amivel Toldy jellemzi a két író közti viszonyt: »azt bizváást állíthatjuk, hogy azon sok szépségek, miket Cs. fejtett ki nyelvünkben s mik költői dictionkra nézve elveszthetetlen örökségünké lettek, nagy részt Földi tanának, F. példájának, F. buzdításának köszönhetők«.

Befejezés.

»Hát a mi nyelvünk milyen nyelv mostan? vizimogor nyelv! De azért ebben az állapotjában is szebb és alkalmatósabb nyelv a legkipiperézettebb német nyelvénél: mit nem lehet

hát belőle várni, ha az ízlés és szorgalom hozzá fog valaha járulni» ezeket a lelkes mondatokat Cs. A m. nyv. feledése c. kis cikkében olvashatjuk. (911.) Kiérezhetjük belőle a panasz keserűségét és őszinteségét. Lássuk milyen volt ez a vizimogor nyelv, úgy amint Cs. műveiben jelentkezik.

A régi nyelv legnagyobb baja — már a szókincset illetően — a hosszadalmas szók sokasága volt. Főlős számmal olvashatni ezeket Cs-nál. is. (Ehhez még nyelvjárási sajátosság is hozzájárult. A debreceni nyelvjárás ti. nagyon szereti a hangzók elnyújtását l. NyF. 56:5.) — Így természetes az egyszerűbb, rövidebb szavak kedvelése. A megrövidített szó azután már alkalmassá válik a fogalmi különbségekre, jelentés árnyalatok, synonymák kifejezésére, amik ebben a vizigothus nyelvben még mind hiányoznak. Mi mindent kellett még Cs-nak pl. a tenni igével 'kitenni'. — Az író érzi, hogy a szó nagyon is általános jelentése nem alkalmas gondolatának, fogalmának vagy képzetének a kifejezésére: »Az ambra egy gyúlható, hamuszínű, sikeres és jó illatú gyanta neme« (310; a sikeres 'glutinosus, enyves' jel.) — Az időzni még nem eléggé elterjedt s a múlatni járja. »Kedvre való idő« (itzt ist die Zeit des Vergnügens). — kinevez = megnevez, meghatározza magát = elh. A kényelem csak kényes élet (Gemächlichkeit), az Anstrengung »szoros munka« — »a levegő égnek . . . kövér volta.« »A nyájas örömek legelő mezeje«. A társaság ezeket jelenti: társalgás, társadalom, társaság, társas (gesellig). A végzés végzet is stb.

Milyen szintelen, erő nélküli, homályos ez a nyelv; ideje volt, hogy nagy művészek egyuttal nagy nyelvtehetségek jöjjenek, akik kicsiszolják. Cs-nak, mint elsősorban művészi tehetségnek keze alatt a nyelv kifejező teljessége igen kibővül. »Ez a képzelő erő — írja Ferenezi — segíti őt költői nyelve megalkotásában is, melyben a váratlan személyesítések, képzettársítások, metaphorák, . . . valódi látomásszerű tünemények és senki annyira nem gazdagította korában és jóval utóbb a m. költői nyelvet«. Anélkül, hogy Cs. egyéni nyelvének tárgyalásába bocsátkoznók, ezeket az elismerő sorokat mi is aláírhatjuk. (Megszemélyesít pl. neki esik a tűz 882. Metaphorái: selyem köd (731), mezősegi.) Képzettársításai, frázisai élnek: »Eszembe juta — írja Szemere Kaz. nak — Cs. dala is valahol, mely Zephyrt a rózsákban háltni mondja« »Bújálgodik benne

a' legkedvesebb képek sokasága és a' ki Matthisont olvasta, szereti, mint ragadtatik-el itt lelvén azt a' mi őket erre emlékeztetheti. Melly szép versek! Csak ez is: Hölgy mellett olvad hús berekben . . . kéz kéz után. Hány nyavalyás dala ér fel e' 4 sorral a' szegény Csokonainak« (Kaz. Lev. 9: 241). A szónak új árnyalatot ad (l. pl. a másolás szavát v. méla stb.). Vagy itt van a *kincsem*; olvassuk el e szóra Szemere alábbi sorait: »Régen akartam kérdezni . . . mint tetszik Poétáinkban a' Kincsem? Csokonainál: Hijjába már Kincsem, hijjába csak a' halál jégsátorába' . . . Ez közel olyan fog lenni mint a' rózsaszál Daykánál«. V. ö. még bálványom, kincsecském, virágszálacska (250) stb. Ilyenek még: nagyvilágba forgott (675) »Dalja *ugrós* magaként« (Ihr Lied *hüpft fröhlich* wie sie 348). Különösen jelzői érdekesek, amint már eddig is észrevették (Har., Fer.) »Denevér babona, bagoly vakbuzgóság, — éjtszakás gondolatok — higgadt magánosság — sovány mentség — zivatar indulatok (stürmische Leidenschaften) stb.

Cs. öntermőleg bánt a nyelvvel. Intuitív nyelvérzéke egymásután ontja az új szóárnyalatokat. Újítására különösen jellemzők a következő képzőcsoportok: 1. a kicsinyítő, 2. a fosztó, 3. az at-et és 4. a ság-ség főnév képzők.

Most már áttekintettük nyelvújítását minden oldalról. Ha ebből a szempontból nézzük költői pályáját, azt látjuk, hogy fejlődésében három időszakot különböztethetünk meg. Az elsőbe tartoznak ifjúkori, egész szerény kísérletei, muzsájának kezdő lépései. Ezt a kort már jellemzi bizonyos foku érdeklődés a nyelv iránt, amelynek eredménye felújított szavai. Ezek ugyanis legnagyobb részt ebből a korból származnak kb. 1796-ig. Itt még nem olvashatunk -né-vel összerakott szókat, 1795-ben még így ír: »Jó szívű, de kicsinyt használó *barátok*, kecségető múzsák« (747), még nem purista: az *ausländisch* portéka még nem *külportéka*. Ebből az időből származó műveire illik Schedel megjegyzése, hogy »itt bizonyos zavar, kapkodás a kifejezések választásában, szélesség, sokszavúság« uralkodik. Pályája második részében fontosak Dugonics, P. Horváth Á., Márton J. ismeretsége, barátsága; ekkor gazdagítja leginkább nyelvünket az irodalomba ántplántált tájszókkal. Végre a harmadik időszakasz mutatja nyelvújításának legmagasabb fokát, purizmusát, ebből a korból származnak németes összetételei, merészebb szavai. Körülbelül erre a három részre szakad költői

működése. Ebből megállapíthatjuk, hogy *pályája* bizonyos irányú *határozott fejlődést mutat*. Így származik az a kettősség, melynél fogva mindkét párt a maga hívét látta benne. Az óvatos nyelvész, aki csepegő követ ír a csepkő, nyugvópádot a nyugpad helyett, de őrebet is; aki egyaránt használja az újszerű: arc, kellemes, könyvtár, lakhely, növény szokat a régies orca, kellemetes, könyvesház, lakóhely, növény mellett, mindkét fél barátságára hivatkozhatik; de mind két fél támadására is (pl. Kaz. és Aranka). És ha nem is felejtjük el, hogy 1805 elején még nem dúlt a harc orthologusok és neologusok közti oly élesen, belátjuk, hogy a nyelvújítók, szorosabban Kazinczyék, sohasem tartották neologusnak már többször említett okokból. »Felvészi é... a' Reményt? — kérdi Szemere Kaz-tól — Szörnyű a' dal végén az a' Bájoló lágy trillák, az a Tarka Képzetek« (Kaz. L. 8 : 390). Hogy azonban a korabeli közlés előtt nyelvújító hire volt, arra van egy szavahihető, egykorú tanúnk: ez a Mondolat. A Mondolat következő szavait találhatjuk meg költőnknel:

Alagya. Itt a vád nem érheti Cs-t. Alak. Cs-nál még nem egészen újított jel-ben.

Angyalné. Itt már költőnk is rovásra került.

*Bájnő. (A * azt jelenti, hogy a szó benne van a Szentgyörgyi kéziratában).

Csókdosni.

*Cyane: búzavirág (!)

Embercse. Cs. is szereti az ilyen képzőket.

Érzelem.

*Év. Időkor. Esztendő.

Fülmile: Fülemile. (!)

*Hölgy: kellemetes fejjérszemély (!)

Intézet: Testamentom.

Kókkadni: Lankadni, hervadni (!)

Könyvtár: Bibliotheca.

*Kör: Circulus (!)

Körhatár Herizon (A láthatár bizonyára elkerülte figyelmüket).

Mesterszó Terminus Technicus (!)

Nagysád: Nagyságod.

Nő: Feleség, menyetske.

Pillangó. V. ö. Cs. versét a pillangóhoz 288 : 1802.

Óreb Wachthund (!)

Rajz: Planum, Rajzolat kép V. ö. árnyékrajzolat.

*Setét: setétség. Egész határozottan előfordul költőnknel, ámbár idézni nem tudjuk. Különben ez nagyon gyakori pl. »üressel teli az erszénye« (747) stb.

Szipoly: moly!

Ebből a kis összehasonlításból azonban más is következik. Azt állítjuk ugyanis, hogy *a Mondolat szerzői* akár Szentgyörgyi, akár más, *Csokonai szavait is fölhasználták*. Erre olyan kétségtelen bizonyítékaink vannak, mint hölgy, kör, mesterszó, őreb; főleg azonban *Cyane*, melyet Cs. használ a neki rosszulhangzó búzavirág helyett, *kókkadni*, melyet Cs

vesz át a népnyelvből és másnál senkinél sem fordul elő, végre pedig *szipoly*, melyről a NyUSz. ezt írja: »MA. és PP. szótárában megvolt ugyan, de az irodalom nem használta s nem is igen lehetett ismeretes, mert a Mondolat megütközik rajta.« Most már tudjuk, hogy mért ütközik meg.

Ha most mindezt hozzávesszük előbbi eredményeinkhez, megállapíthatjuk, hogy Cs. pályája *határozott közeledést, emelkedést mutat a nyelvújítók felé* s minden jel arra vall, hogy ha korai halála és személyes viszonyai nem akadályozzák meg, ő is a neologia — ha nem is a túlzók — táborában lett volna.

